

Nederland als vloeibare samenleving

Over de moeizame mix van moraliteit en mobiliteit

Gabriël van den Brink

In dit hoofdstuk wil ik antwoord geven op de vraag in hoeverre we Nederland kunnen opvatten als een vloeibare samenleving en welke gevolgen dat heeft voor de manier waarop we tegen morele waarden aankijken. Daartoe zal ik eerst de betekenis van het begrip ‘vloeibare samenleving’ uitleggen. Het gaat daarbij niet om de voorname rol die het water in ons doen en laten speelt. Hoewel Nederland met 147 kilometer bevaarbare waterwegen per 1000 vierkante kilometer landoppervlak binnen Europa tot de absolute top behoort, is met de term vloeibare samenleving toch iets anders in het geding.

Het begrip verwijst naar het werk van de socioloog Zygmunt Bauman (1925-2017) die sinds de jaren negentig een reeks studies schreef over de ingrijpende transformatie die westerse maatschappijen momenteel doormaken. De centrale gedachte daarbij is dat ons leven steeds meer komt te staan in het teken van beweeglijkheid, snelheid, flexibiliteit en verandering. Deze dynamiek, die reeds in het Communistisch Manifest kenmerkend werd geacht voor het kapitalisme (‘al het vaststaande vervluchtigt, al het heilige wordt ontwijd’) zou de hele samenleving in haar greep hebben, en Bauman zet de gevolgen daarvan uiteen. Deze transformatie gaat in elk geval gepaard met toenemende angst en onzekerheid. Mensen ontwaren overal gevaar zonder te weten wat de oorzaak ervan is. Ze voelen zich bedreigd door krachten die ze niet onder controle hebben en waartegen ze weinig kunnen uitrichten. Alle sociale, lokale of familiale kaders die het leven vroeger vormgaven, lijken achterhaald te zijn. Menselijke omgang is niet langer gebaseerd op rust en vertrouwen, maar verworden tot een bron van ergernis en wantrouwen. Een en ander roept een ongekend gevoel van machteloosheid op. Steeds minder mensen maken zich hard voor de publieke zaak, en hoewel ze tal van zorgen met elkaar delen, lijkt een collectief optreden nagenoeg onmogelijk.

Verder doet zich een structurele wijziging voor in de verhouding tussen kapitaal en arbeid. In de vorige fase waren beide factoren nog lokaal van aard. Het kapitaal was grotendeels geïnvesteerd in het plaatselijke machinepark en de werknemers moesten zich voegen naar de machinerie. Daardoor was de onderneming een ruimte waar weliswaar gestreden werd, maar waar werkgever en werknemers ook een band met elkaar hadden. Die situatie is voorbij nu de factor kapitaal zeer mobiel geworden is. Deze gaat in hoog tempo de hele wereld rond op zoek naar het hoogste rendement, daarbij geholpen door het proces dat we aanduiden als ‘globalisering’. De factor arbeid daarentegen blijft lokaal van aard en wordt vooral geconfronteerd met onzekerheid. In feite werken hedendaagse kwaliteiten, zoals beweeglijkheid, innovatie, vluchtigheid, snelheid, lenigheid en creativiteit, in het voordeel van het management, terwijl werknemers het nakijken hebben. Overigens stelt Bauman dat productieverhoudingen steeds minder een organiserend beginsel van de samenleving vormen. Het komt vandaag de dag vooral aan op kopen en verkopen. Onze identiteit wordt niet zozeer bepaald door wat we zijn of wat we doen, maar door de vele zaken die we aanschaffen.

Een laatste consequentie van de vloeibare samenleving is dat we onze menselijke waarden en morele deugden kwijtraken. Oude ervaringen of inzichten worden minder relevant gevonden doordat de innovatie een steeds hoger tempo kent. Het opvoeren van de snelheid ondermijnt het najagen van idealen en denken op de langere termijn. De nadruk op consumptie maakt dat verbruik, vergankelijkheid, verspilling en verlangen belangrijker worden dan stabiliteit of duurzaamheid. We vragen ons niet langer af welke doelen we nastreven terwijl ons vermogen om waardeoordelen te vellen aan erosie onderhevig is.

Deze typering van het huidige bestaan zal bij velen enige herkenning oproepen. Het dagelijks nieuws maakt duidelijk dat er weinig zekerheden zijn, terwijl de uitgangspunten die lange tijd het stramien van de moderne wereld uitmaakten voortdurend ter discussie staan. Dat geldt evengoed voor Nederland, en daarom zal ik de vraag stellen in hoeverre de door Bauman geschetste analyse op ons geval van toepassing is. Dat is echter minder gemakkelijk dat men zou aannemen. Een probleem bij Bauman is dat zijn beschrijvingen, hoe aansprekend die ook mogen zijn, in empirisch opzicht erg vaag blijven. Hij stelt weliswaar dat de maatschappelijke verandering steeds sneller gaat en dat onzekerheden toenemen, maar we vinden in zijn boeken nergens cijfers waaruit duidelijk wordt sinds wanneer dat het geval is of in welke mate dat gebeurt.

Een andere kwestie is dat hij in algemene zin over ‘de moderne samenleving’ spreekt, zonder te kijken naar een specifiek geval, laat staan dat hij onderscheid maakt tussen de verschillende landen in Europa. Daarom zal ik in mijn poging Nederland te kenschetsen als een vloeibare maatschappij drie dingen doen. Ten eerste geef ik nauwkeurig aan op welke vlakken zich een toegenomen mobiliteit manifesteert. Ik werk het begrip ‘maatschappelijk verkeer’ voor zes domeinen uit en wel zo dat we de mate van verandering kwantitatief kunnen vaststellen. Ten tweede zal ik deze operationalisering op Nederland toepassen, waarbij ik eerst een chronologisch en dan een vergelijkend perspectief hanteer. Op die manier kunnen we nagaan of het begrip ‘vloeibare samenleving’ voor ons land te gebruiken is en, zo ja, welke plaats het te midden van andere Europese landen inneemt. Ten derde wil ik kort ingaan op de vraag in hoeverre de geschetste dynamiek inderdaad leidt tot een erosie van morele waarden. Daarbij formuleer ik ook een eigen verklaring voor het onbehagen dat in Nederland alom voelbaar is. Staat dit in verband met de dynamiek van een vloeibare samenleving of heeft het misschien een heel andere oorzaak?

Om het begrip vloeibare samenleving te operationaliseren, behandel ik zes vormen van maatschappelijk verkeer die alle van doen hebben met beweeglijkheid, flexibiliteit of mobiliteit. Daartoe behoort in de eerste plaats de *ruimtelijke mobiliteit*, ofwel de mate waarin de bewoners van een land zich verplaatsen van A naar B, het aantal keren dat ze dit doen, de hoeveelheid kilometers die ze afleggen en de vervoermiddelen die ze daartoe gebruiken, zoals fietsen, personenauto's, treinen of vliegtuigen. Daarbij spelen ook zaken als bevolkingsdichtheid of mate van urbanisatie mee, want hoe meer personen in een bepaald gebied bij elkaar wonen, des te eerder komen ze met elkaar in aanraking.

De tweede vorm is *economisch verkeer*. Elke economie berust immers op het uitwisselen van kapitaal, diensten en goederen, al loopt de schaal waarop en het tempo waarin dat gebeurt uiteen. Daarbij komt het onder meer aan op internationale handel, een onderdeel dat voor Nederland van oudsher zeer belangrijk is. Maar het raakt ook aan de manier waarop de arbeidsmarkt functioneert, en dan met name aan de vraag hoeveel mensen tijdelijk of flexibel werk hebben.

Bij de derde vorm gaat het meer om *persoonlijke bewegingsvrijheid*. Zijn mensen min of meer gebonden aan kaders van familiale of sociale aard, of kunnen ze hun bestaan inrichten zoals ze zelf willen? Dat raakt aan de vormgeving van het huwelijks- en gezinsleven, en dan vooral aan de positie van de vrouw in dat verband.

De vierde vorm gaat over de manier waarop we informatie of *berichten uitwisselen* via boeken, dagbladen, televisie, telefoon, internet of digitale media. Zoals bekend heeft dit soort berichtenverkeer zich de afgelopen decennia niet alleen enorm uitgebreid, maar zijn er zelfs geheel nieuwe vormen van uitwisseling ontstaan.

Ten vijfde is er een vorm van *mentale mobiliteit*, iets wat vooral te maken heeft met het onderwijs dat men genoten heeft. Sommigen houden zo strak vast aan hun religieuze of levensbeschouwelijke traditie dat ze moeilijk overweg kunnen met andersdenkenden, terwijl er ook burgers zijn die een meer open en democratische houding aan de dag leggen.

Tot slot hebben we met *politieke mobiliteit* van doen. Deze term staat niet alleen voor burgers die bij verkiezingen telkens een andere voorkeur aan de dag leggen, maar ook voor Nederlanders die zich afkeren van de gangbare politiek of ertegen in verzet komen.

Ofschoon deze zes vormen van mobiliteit inhoudelijk uiteenlopen, dragen ze alle bij aan het beeld van Nederland als een maatschappij die voortdurend in beweging is en die we inderdaad kunnen opvatten als een vloeibare samenleving. Ter onderbouwing van deze claim is een meer cijfermatige uitwerking onvermijdelijk. Daarom bepaal ik eerst hoe de mobiliteit zich in deze domeinen de afgelopen halve eeuw heeft ontwikkeld, om vervolgens antwoord te geven op de vraag welke positie Nederland inneemt als men het vergelijkt met andere Europese landen.

1. Nederland in historisch perspectief

Dat het ruimtelijk verkeer in ons land intensiever is geworden, komt onder andere doordat het aantal inwoners in dit toch al dichtbevolkte gebied tussen 1965 en 2015 verder steeg, en wel van 365 personen per vierkante kilometer in het eerstgenoemde jaar tot 502 personen per vierkante kilometer in het laatste. Dit alleen al maakt dat je op straat, op de snelweg of in het openbaar vervoer voortdurend andere mensen tegenkomt. Bovendien steeg het aantal vervoersmiddelen én het aantal verplaatsingen. Terwijl midden jaren zestig slechts 10 op de 100 Nederlanders een eigen auto had, is dat inmiddels 47 per 100 inwoners. Kijken we naar de gereisde afstanden, dan zien we dat autorijders in 1965 gemiddeld 2.956 kilometer per jaar aflegden. Dat aantal groeide eerst tot 9.518 kilometer in 1995 en daalde vervolgens licht, waarbij het uiteindelijk uitkwam op 8.254 kilometer per jaar.

Hoewel minder mensen met het openbaar vervoer reizen, blijkt zich daarin een vergelijkbare ontwikkeling te hebben voorgedaan. De per trein afgelegde afstand was midden jaren zestig gemiddeld 632 kilometer per inwoner per jaar en bleef tot midden jaren tachtig min of meer stabiel. In de jaren negentig zien we een forse toename tot 906 kilometer per reiziger per jaar, een afstand die sindsdien nauwelijks is veranderd. Ten slotte was er een explosieve toename van het vliegverkeer. Als indicator neem ik het totale aantal vliegtuigpassagiers dat jaarlijks van luchthaven Schiphol vertrekt of daar arriveert in relatie tot de Nederlandse bevolking. Terwijl dat aantal in 1965 nog maar 20 per 100 inwoners bedroeg, nam het sindsdien toe tot 345. De stijging bedraagt een factor 17, waarbij de sterkste toename dateert uit de jaren negentig van de vorige eeuw. Zouden we op basis van drie indicatoren (bevolkingsdichtheid, treinreizen en vliegverkeer) een algemene maat voor ruimtelijk verkeer vormen, dan blijkt de beweeglijkheid in de jaren 1965-2015 te zijn gegroeid met een factor 2,6. In dat opzicht lijkt het idee van de vloeibare samenleving dus van toepassing te zijn op Nederland.

Welke ontwikkeling maakte het economische verkeer in deze periode door? We zien in elk geval dat de internationale handel sterk toenam. Als maatstaf neem ik de totale waarde van alle geïmporteerde en geëxporteerde goederen per hoofd van de bevolking. In 1965 was die waarde voor de import 1004 euro en voor de export 860 euro per inwoner. Vijfentwintig

jaar later bedroeg de geïmporteerde waarde 6.999 euro en de geëxporteerde 7.288 euro per inwoner, wat neerkomt op een stijging van meer dan 750 procent. Weer vijftig jaar later zijn de betreffende bedragen toegenomen tot 22.674 euro (import) resp. 25.281 euro (export) per hoofd van de bevolking, met als gevolg dat de waardeverhoging over de periode als geheel een factor 25 is. Verder valt op dat het verschil tussen import en export groter aan het worden is. Terwijl deze twee in 1975 nog tegen elkaar opwogen, krijgt de export met het vorderen der jaren meer gewicht, waardoor haar waarde in 2015 de geïmporteerde waarde met 11 procent overtreft.

Voor het binnenland is met name de arbeidsmarkt van belang. Er is een duidelijke toename te zien van het aantal deeltijdbanen én tijdelijke banen. Zo ging het aandeel van de deeltijdbanen geleidelijk omhoog van 15 procent aan het begin van de jaren zeventig tot 54 procent in 2015. Deze trend past bij een grotere mate van flexibiliteit die werkgevers en bepaalde groepen werknemers nastreven. Dat geldt eveneens voor banen op basis van een tijdelijk contract. Hoewel hun aandeel op de totale werkgelegenheid lange tijd minder dan 10 procent bedroeg, nam het vanaf 2005 in hoog tempo toe, met als gevolg dat het nu om meer dan een kwart van alle banen gaat. Zouden we op basis van internationale handel, deeltijdwerk en tijdelijk werk opnieuw een meer algemene maat vormen, dan blijkt de mobiliteit op economisch vlak in de jaren 1970-2015 met een factor 6,1 te zijn gegroeid.

Ook met betrekking tot het huwelijks- en gezinsleven maakte Nederland een proces van flexibilisering door. We zien dat trouwen vanaf de jaren zestig minder populair werd. In 1970 bedroeg het aantal gesloten huwelijken nog 9,5 per 1000 inwoners, momenteel is dat met 3,8 bijna gehalveerd. Veel Nederlanders vinden het huwelijk een overbodig instituut en benadrukken dat het om de kwaliteit van de relatie gaat. Inmiddels is ongehuwd samenwonen volkomen normaal geworden, ook als partners een kind krijgen. Het aandeel moeders dat een kind ter wereld brengt zonder dat ze met hun partner zijn getrouwd, is sterk toegenomen. Midden jaren zeventig kwam dit slechts in 2 procent van de relaties voor, maar tegenwoordig is het met 44 procent iets heel gewoons. Het strookt met de waarde die we zijn gaan hechten aan individuele zelfstandigheid – een trend die wordt aangeduid met de term ‘individualisering’.

Nederlanders zijn erg gesteld op het behouden van hun bewegingsvrijheid, ook al hebben ze een relatie. Mede daardoor komen er steeds meer huishoudens die uit één persoon bestaan. Midden jaren zestig maakten deze huishoudens nog 12 procent van de gevallen uit, momenteel ligt hun aandeel op 37 procent van het totaal. Omdat een en ander vooral de mobiliteit van vrouwen heeft versterkt, nam hun arbeidsparticipatie langzaam maar zeker toe. Terwijl tot 1985 slechts 34 procent van de vrouwen betaald werkten, is dat inmiddels 61 procent. Ik wil benadrukken dat dit alles bij de vloeibare samenleving hoort. De levenssfeer van vrouwen is niet langer beperkt tot het huishouden en gezinsleven, want ze nemen tegenwoordig volop deel aan het arbeidsproces. Ze spelen meer rollen dan in vroeger tijd toen moederschap de voornaamste of zelfs enige bestemming van de vrouw was. Als we aannemen dat tendensen als individualisering, vrouwelijke arbeidsparticipatie en ongehuwd moederschap een indicator voor persoonlijke mobiliteit vormen, dan kunnen we concluderen dat deze vanaf 1965 met een factor 3,8 is gestegen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat het berichtenverkeer in Nederland de afgelopen halve eeuw zowel kwalitatief als kwantitatief ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Het meest in het oog springend is uiteraard de explosieve toename van het gebruik van digitale media en de teruggang van gedrukte media. Toch is die laatste ontwikkeling nog niet zo oud. Dat blijkt als we het aantal verkochte dagbladen in ogenschouw nemen. Midden jaren zestig lag de gemiddelde oplage in Nederland op zo'n 300 kranten per 1000 inwoners, en dat aantal bleef tot in de jaren negentig stabiel. Pas vanaf de millenniumwisseling zette een daling in die tot op heden voortduurt en waarvan deskundigen vrezen dat ze niet te stuiten is. In elk geval

worden er momenteel nog maar 142 kranten per 1000 inwoners verkocht, wat neerkomt op een halvering binnen twee decennia!

Intussen heeft zich wel een digitale revolutie voltrokken. Dat blijkt niet alleen uit de groei van het aantal huishoudens waar een computer staat, maar ook uit de hoeveelheid tijd die men erachter zit. Midden jaren tachtig zei 4 procent van de Nederlanders dat ze gebruikmaakten van een personal computer, een aandeel dat inmiddels 83 procent bedraagt. De hoeveelheid tijd die ermee gemoeid was, steeg navenant: terwijl dat in 1985 gemiddeld niet meer dan 0,1 uur per week bedroeg, bleek dat in 2013 reeds 7,6 uur per week te zijn.

Even indrukwekkend is de toename van ons telefoonverkeer. Dat stond midden jaren zestig met een gemiddelde van 12 telefoonaansluitingen per 100 inwoners op een bescheiden peil. In 1995 was het gegroeid met meer dan een factor 4, waardoor het uitkwam op 53 aansluitingen per 100 inwoners. In die periode kreeg Nederland voor het eerst te maken met mobiele telefoontoestellen. Dat leidde tot een zodanige groei van het telefoonverkeer dat de som van vaste en mobiele nummers uiteindelijk 171 aansluitingen per 100 inwoners ging bedragen. Dat betekent dat de gemiddelde Nederlander ruim 1,5 telefoon bezit. Door dit alles is het berichtenverkeer in meer algemene zin sinds 1965 toegenomen met een factor 5,9.

Zoals ik eerder aanstipte, is de mentale mobiliteit van burgers vooral gerelateerd aan de mate waarin ze onderwijs gevolgd hebben. Die is de afgelopen halve eeuw voortdurend toegenomen. Neem bijvoorbeeld het percentage jongeren van 18 tot 24 jaar die aan het hoger beroepsonderwijs (HBO) of wetenschappelijk onderwijs (WO) deelnamen. Terwijl de participatie aan het HBO in 1965 slechts 4,6 procent bedroeg, kwam die in 2015 uit op 30,2 procent. Het WO vertoonde eenzelfde groei, zij het dat het aandeel hier toenam van 5,1 tot 17,8 procent. Al met al ging het percentage mensen dat hoger onderwijs volgde omhoog met een factor 10.

Het deel van de bevolking dat lid is van een kerkgenootschap, maakte juist een ontwikkeling in omgekeerde richting door. Eind jaren vijftig noemde gemiddeld 20 procent van de Nederlanders zich onkerkelijk, en dat aandeel bedraagt inmiddels meer dan 60 procent. Nu gaat het hierbij niet om een lineaire ontwikkeling. Het proces van ontkerkelijking maakte in de jaren zestig een versnelling door en vlakke later af. Het is niet te verwachten dat het kerkelijk leven geheel uit Nederland zal verdwijnen, maar wat zich niet laat loochenen is dat het gewicht ervan de afgelopen halve eeuw enorm is afgenomen.

Voorts kan men geestelijke mobiliteit afmeten aan de manier waarop burgers tegen democratie aankijken. De cijfers leren dat hun oordeel flinke schommelingen kende, maar het laat wel enige vooruitgang zien. In de jaren 1975-1980 zei gemiddeld 61 procent van de respondenten dat ze tevreden waren over het functioneren van de Nederlandse democratie, terwijl dat aandeel in de periode 2010-2015 was toegenomen tot 76 procent. Nemen we deze drie indicatoren bij elkaar om een meer algemene maat voor mentale mobiliteit te vormen, dan zien we deze vanaf 1965 met een factor 3,4 toenemen.

Ten slotte groeide de mobiliteit ook in het politieke domein. De eerste tekenen daarvan dateren uit de jaren zestig toen het aantal partijleden sterk afnam. Terwijl die leden in de jaren vijftig nog ruim 10 procent van het electoraat hadden uitgemaakt, begon in het daaropvolgende decennium een daling, met als gevolg dat dit aandeel rond 1990 slechts 3 procent bedroeg. Inmiddels is het ledental verder gedaald tot iets meer dan 2 procent van het electoraat. Een hieraan gerelateerde tendens is dat de volatiliteit bij verkiezingen is toegenomen. Het kwam de afgelopen halve eeuw steeds vaker voor dat kiezers op een andere partij stemden dan ze gewend waren. Overigens zijn de effecten van deze beweeglijkheid ongelijk verdeeld. Voor partijen in het politieke midden pakten ze nadelig uit, terwijl de radicalere vleugels van het politieke spectrum erdoor versterkt werden. In de jaren zestig sleepten de VVD, de PVDA en de drie partijen die later het CDA zouden vormen het overgrote deel van alle stemmen in de wacht. Slechts een vijfde van de stemmen ging toen

naar andere partijen toe. In 1994 was dat laatste aandeel gegroeid tot 34 procent, en bij de verkiezingen van 2017 bleek het aandeel van de kiezers die niet op VVD, PVDA of CDA hadden gestemd zelfs 52 procent te zijn. Hoewel er fluctuaties optraden, nam de steun voor de partijen in het politieke midden langzaam maar zeker af.

Tegelijkertijd vonden meer en meer burgers dat hun invloed via verkiezingen te beperkt was. Ze werden actief in actiegroepen of bewegingen die politieke en economische machthebbers onder druk zetten. Enquêtes laten dan ook zien dat de bereidheid om aan protestacties mee te doen gaandeweg steeds groter is geworden. Dat blijkt onder andere uit de antwoorden op de vraag of het enigszins dan wel zeer waarschijnlijk is dat respondenten in verzet komen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet zou aannemen. In 1975 antwoordde 12 resp. 23 procent van de ondervraagden hier positief op, terwijl dat aandeel in het laatste peiljaar al 19 resp. 36 procent bedroeg. In feite laat de politieke beweeglijkheid behoorlijk grote wisselingen zien. Dat neemt niet weg dat deze beweeglijkheid per saldo groeit want ze was tegen het einde van de onderzochte periode drie keer zo groot als in 1975.

2. Nederland in vergelijkend perspectief

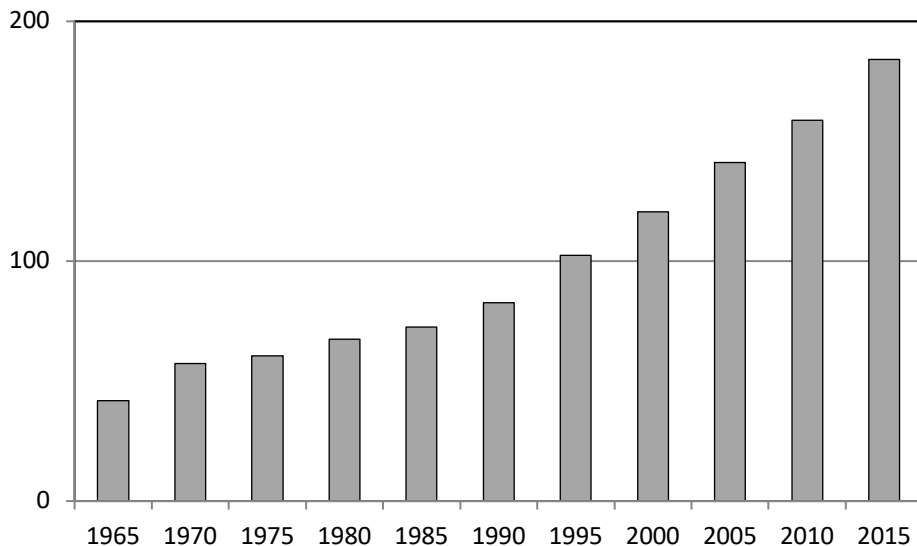
Het voorgaande bevestigt dat Nederland steeds meer de trekken van een vloeibare samenleving heeft gekregen. Van de ene kant hebben Nederlanders zich de afgelopen decennia losgemaakt uit oude instituties, zoals een vaste baan, huwelijk, politieke partij of kerk, om vooral hun eigen voorkeuren te volgen. Van de andere kant leidde dat op vele terreinen tot intensief maatschappelijk verkeer, waardoor hun leven alsmaar drukker werd. Het is niet zo dat de besproken veranderingen steeds hetzelfde patroon kenden. De ene keer ging het om een haast lineaire ontwikkeling, de andere keer om een plotselinge toename, en in weer andere gevallen waren er de nodige fluctuaties.

Bovendien zijn er aanzienlijke verschillen opgetreden in het tempo van de veranderingen. Ik verwijs naar de cijfers in kolom 2 van Tabel 1 waarin het groeipercentage over de jaren 1975-2015 is weergegeven (zie bijlage). Wijzigingen die er stevig inhakken zijn het gebruik van digitale media, flexibilisering van de arbeid, ongehuwd moederschap en internationale handel. Minder fors zijn wijzigingen in zaken als hogere bevolkingsdichtheid of tevredenheid over de democratie, terwijl het gemiddelde aantal dagbladen per inwoner zelfs aan het dalen is. Met betrekking tot de zes hoofdvormen van mobiliteit kunnen we stellen dat de mate van 'mobilisatie' in twee gevallen ver boven het Nederlandse gemiddelde uitkomt, terwijl het elders bij dat gemiddelde achterblijft. Een bovengemiddelde verandering zien we bijvoorbeeld bij de groei van het berichtenverkeer (220 procent) en het economische verkeer (194 procent), terwijl de toename van de politieke mobilisatie relatief traag verloopt (138 procent). Bijgevolg kan men zeggen dat de dynamiek van een vloeibare samenleving in ons land vooral wordt bepaald door economische en communicatieve factoren.

Ten slotte kunnen we op grond van deze hoofdvormen een maat geven voor de mobiliteit in algemene zin. Dat is in Figuur 3 gedaan met behulp van een index, waarbij we het gemiddelde over de onderzochte periode op 100 procent hebben gesteld. Merk op dat de jaren negentig van de vorige eeuw een cruciale rol speelden. Vanaf de jaren zestig nam de Nederlandse mobiliteit in een matig tempo toe, maar omstreeks 1990 trad er een versnelling op waardoor het tempo van de verandering in later jaren een stuk hoger ligt.

Figuur 3

Geïndexeerde ontwikkeling (gemiddelde = 100 procent) van de mobiliteit in algemene zin in Nederland gedurende de periode 1965-2015

Dat brengt ons bij de tweede vraag: welke positie neemt Nederland in als men het vergelijkt met andere landen in Europa? Ik beperk me tot het bespreken van het hoogst noodzakelijke en verwijs naar de cijfers in kolom 3 t/m 5 van Tabel 1 (zie bijlage).

Om te beginnen valt op dat Nederland op twee gebieden onmiskenbaar tot de Europese top behoort: we scoren duidelijk boven het gemiddelde op het punt van de intensiteit van het economische verkeer (227 procent) en dat van ruimtelijke mobiliteit (209 procent). Er zijn drie andere domeinen waarvan de score ook bovengemiddeld is, zij het minder sterk. Dat zijn achtereenvolgens berichtenverkeer (119 procent), persoonlijke mobiliteit (116 procent) en mentale mobiliteit (113 procent). Ten slotte blijven we iets onder het gemiddelde waar het politieke mobiliteit betreft (96 procent).

Al met al blijkt dat Nederland, ofschoon het zeker niet op alle punten een eerste of tweede plaats bezet, op het punt van algehele mobiliteit de hoogste score behaalt (Figuur 4). We nemen met een waarde van 147 procent boven het Europese gemiddelde de eerste plaats in. Andere landen die hoog op algemene mobiliteit scoren, zijn Zwitserland, IJsland, Denemarken, Noorwegen en Zweden. Deze groep landen, die een hoog niveau van onderling vertrouwen laten zien, treffen we wel vaker samen aan. Landen die op dit punt juist relatief zwak scoren, zijn Turkije, Bulgarije, Roemenië en Griekenland.

Als we iets gedetailleerder ingaan op de onderliggende scores, dan zien we dat Nederland zijn positie vooral te danken heeft aan het economische verkeer. Ons land behoort tot de Europese top als het gaat om de gemiddelde waarde van geïmporteerde en geëxporteerde goederen per hoofd van de bevolking. Dat geldt eveneens voor werken in deeltijd: dat is nergens in Europa populairder dan bij ons. Verder scoort deeltijdwerken vrij hoog. Het gevolg is dat we op het punt van economische mobiliteit met een score van 227 procent ver boven het Europese gemiddelde uitstijgen.

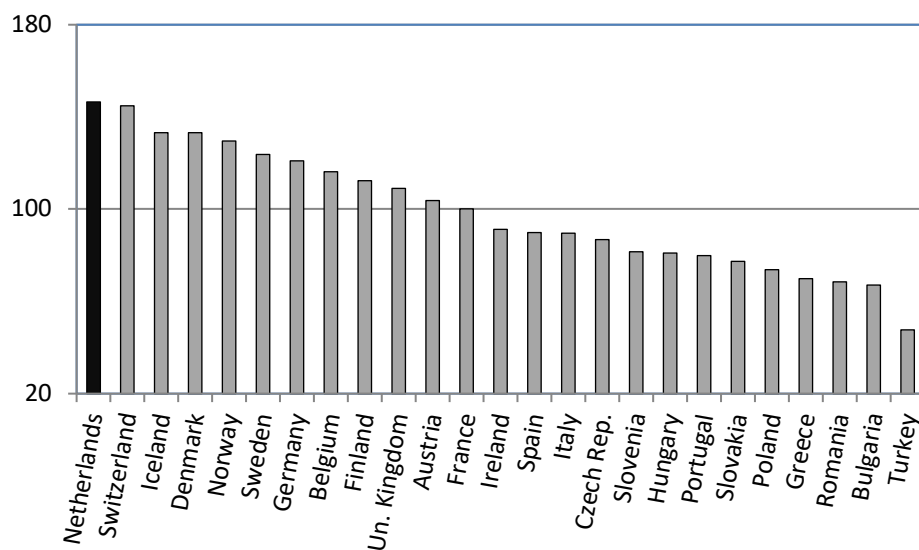
Zoals gezegd draagt de ruimtelijke mobiliteit evengoed aan onze topositie bij. Relevante factoren daarbij zijn niet zozeer het aantal treinreizen per inwoner, want dan komt Zwitserland veel hoger uit, en evenmin het totale aantal gearriveerde of vertrokken vliegtuigpassagiers, want wat dat betreft staat IJsland op nummer één. Relevanter is dat we de meest dichtbevolkte regio van het continent vormen. De gemiddelde dichtheid van 503 personen per vierkante kilometer zorgt ervoor dat het maatschappelijk verkeer in Nederland een grote intensiteit vertoont. Overigens gaat het hier steeds om landelijke gemiddelden. Zou men zich concentreren op de Randstand als meest geurbaniseerde regio, dan komt die intensiteit nog hoger uit.

Zoals gezegd zijn er drie vormen van mobiliteit, waarbij Nederland tot de middenmoot behoort. Daarbij treden enkele interessante accentverschillen op. Hoewel het gemiddelde aantal telefoontoestellen de afgelopen decennia spectaculair is gegroeid, scoort Nederland op dit punt rond het Europese gemiddelde. Beduidend beter scoort het gebruik van internet. Het aantal burgers dat dagelijks op internet zit, ligt in Nederland met 84 procent behoorlijk hoog en komt alleen in IJsland, Noorwegen en Denemarken hoger uit. Overigens zien we dat de traditionele leescultuur in ons land nog vrij lang heeft standgehouden. In het jaar 2000 verkocht Nederland nog altijd 306 dagbladen per 1000 inwoners, wat vergeleken met andere Europese landen heel behoorlijk is.

Behalve op berichtenverkeer scoort ons land ook bovengemiddeld op persoonlijke mobiliteit. We zien hier eenzelfde patroon. Enerzijds zijn zaken als individualisering, ongehuwd moederschap en arbeidsparticipatie door vrouwen de afgelopen decennia sterk toegenomen. Anderzijds deden die tendensen zich ook elders in Europa voor, zodat Nederland tot de middenmoot behoort. Wellicht met uitzondering van individualisering is de score bij ongehuwd moederschap en arbeidsparticipatie door vrouwen niet uitzonderlijk. Wat betreft onze mentale mobiliteit: die vloeit vooral voort uit een relatief sterke secularisatie en democratische gezindheid. In elk geval heeft deze nauwelijks te maken met onze deelname aan hoger onderwijs, want op dat punt komt Nederland met 98 procent net iets onder het Europese gemiddelde uit.

Figuur 4

Score op mobiliteit in algemene zin als percentage van het Europese gemiddelde in de periode 2000-2015

Ten slotte een enkel woord over de vorm van mobiliteit waarvoor Nederlanders relatief weinig belangstelling opbrengen. We komen – vergeleken met burgers uit andere Europese landen – minder snel in beweging als het om politieke zaken gaat en scoren op dat vlak met 96 procent iets onder het gemiddelde. Wat we nog wel vrij gemakkelijk doen is een petitie ondertekenen. Dat heeft zo'n 29 procent van de bevolking gedaan, wat iets meer is dan in Europa gebruikelijk is. Daar moet ik aan toevoegen dat het deelnemen aan wettige demonstraties buiten onze telling is gebleven. Zouden we die wel hebben meegenomen, dan zou Nederland in de Europese rangorde dalen.

We zijn eveneens gematigd als het gaat om de vraag hoeveel burgers een positie ter linker- of rechterzijde van het politieke midden innemen. Ofschoon het proces van publieke

meningsvorming in Nederland onderhevig is aan de nodige polarisatie, valt het vergeleken met diverse buitenlandse landen nog wel mee. In feite nemen we qua polarisatie een veertiende positie in, terwijl min of meer verwante landen, zoals Duitsland, Zweden en Denemarken, de Europese lijst aanvoeren.

Van de andere kant scoren deze laatste landen weer beter als het om de mogelijkheid tot politieke participatie gaat. Met deze indicator moeten we enigszins oppassen omdat ze berust op verschillende variabelen die niet allemaal dezelfde betekenis hebben. Maar het is veelzeggend dat onze laagste score (te weten 89 procent van het gemiddelde) dit onderdeel van het politieke bedrijf betreft. Anders dan de inwoners van landen als Denemarken, Zwitserland en Noorwegen schatten Nederlandse burgers hun mogelijkheden tot participatie relatief laag in. Het is daarom niet vreemd dat hun behoefte aan politieke beweging relatief laag is.

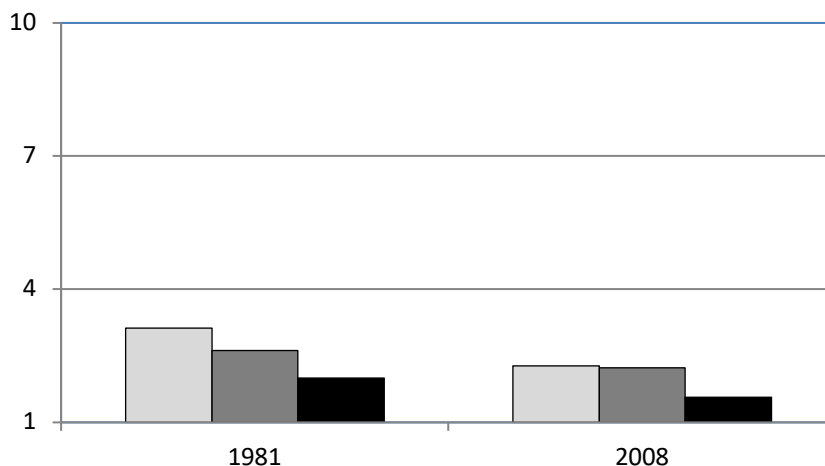
3. Moraliteit op individueel niveau

Het voorgaande illustreert dat Nederland anno 2015 bij uitstek trekken van een vloeibare samenleving heeft. Dat brengt ons bij een laatste thematiek: welke gevolgen heeft de algehele mobiliteit op moreel gebied en klopt het dat onze samenleving onderhevig is aan morele erosie, of staat de zaak er anders voor?

Laten we om te beginnen vaststellen dat Nederland op moreel gebied niet zo losjes of toegevend is als men op het eerste oog zou kunnen denken. Wij staan in het buitenland te boek als

Figuur 5

Acceptatie (10 = volledig en 1 = geenszins) van belastingfraude (lichtgrijs), het plegen van overspel (middelgrijs) en het aannemen van steekpenningen (donkergrijs) in 1981 en 2008

een *permissive society*, maar dat is een hoogst eenzijdig beeld. Zo is het maatschappelijk verkeer hier onderhevig aan tal van codes, regels en normen, zij het dat ze vaak impliciet blijven. In feite is onze tolerantie voor norm-overschrijdend gedrag veel minder groot dan men vaak denkt. Neem bijvoorbeeld het oordeel dat Nederlandse respondenten geven over zaken als belastingontduiking, plegen van overspel of aannemen van steekpenningen. Hanteert men daarbij een schaal van 1 tot 10, waarbij het eerste getal staat voor totale afwijzing en het laatste voor totale acceptatie, dan zien we dat de gemiddelde Nederlander in 1981 met een score van 3,1 resp. 2,6 en 2,0 vrij streng in zijn oordeel is. Dat wijst erop dat burgers de

moraal behoorlijk serieus nemen. Deze conclusie wordt nog steviger wanneer we naar de chronologie kijken, want dan blijkt dat de toch al geringe acceptatie van norm-overschrijdend gedrag tussen 1981 en 2008 verder is afgenomen, waardoor deze in het laatstgenoemde jaar op een score van 2,3 resp. 2,2 en 1,6 ligt (zie Figuur 5). Voor zover er al sprake was van veranderingen wijzen deze dus niet op een erosie van morele waarden, maar op het tegendeel. De afgelopen decennia zijn onze verwachtingen op moreel gebied langzaam maar zeker omhooggegaan, wat strijdt met het gangbare idee dat Nederland op grote schaal aan het verloederen is.

Dit wordt nog eens onderstreept indien we niet naar het afwijzen van ondeugdelijk gedrag kijken maar naar de waardering die Nederlanders voor bepaalde deugden hebben. Tot de voornaamste waarden die respondenten opgeven, behoorden eind jaren zestig zaken als eerlijkheid, betrokkenheid en hulpvaardigheid. De scores waren toen met 6,9 resp. 5,9 en 5,6 op een schaal van 1 tot 10 behoorlijk hoog. Een halve eeuw later blijken deze waarden nog altijd populair onder de bevolking te zijn en kunnen we zelfs een bescheiden toename in de waardering vaststellen. Ook dat wijst niet op een land dat zonder normen en waarden zou zijn.

Inmiddels is het maatschappelijk verkeer in deze periode sterk toegenomen, zoals ik in het voorgaande heb aangetoond. Mijn eerste conclusie is dan ook dat de eventueel negatieve uitwerking van een vloeibare maatschappij zich niet laat vaststellen. Deze conclusie strookt met een onderzoek dat we enkele jaren geleden hebben verricht naar hogere waarden in Nederland. We vroegen burgers onder meer welke zaken zij in het leven van groot belang achten. Daaruit kwam naar voren dat er maar weinig Nederlanders zijn die het idee van hogere waarden volledig afwijzen. Slechts 12 procent van de ondervraagden zei geen hogere waarden te koesteren; voor hen was het voldoende dat ze voldoende geld of zekerheden hadden. Maar een overgrote meerderheid van 88 procent wist wel degelijk hogere waarden aan te wijzen. Die betroffen in bijna de helft van de gevallen sociale waarden (44 procent). Denk aan het helpen van mensen in nood of iets voor de samenleving doen. Ruim een kwart van de ondervraagden had vooral belangstelling voor waarden op vitaal gebied, zoals gezond leven of zich inzetten voor natuurbehoud (26 procent). En krap een vijfde verwees naar waarden die wij als sacraal betitelden, omdat ze verband houden met het geloof in God of in goddelijke beginselen (18 procent). Voor de goede orde wijs ik erop dat we deze gegevens verzamelden in 2010. Dus als de vloeibare samenleving inderdaad een zo nefaste uitwerking bezit als Bauman suggereert, dan zouden we daarvan zeker iets gemerkt hebben.

Dit beeld wordt nog sterker als je een vergelijking maakt met andere landen in Europa. We keken in het genoemde onderzoek naar negen vormen van toewijding en gingen na welke betekenis de respondenten daaraan toekenden. Het ging om uiteenlopende zaken, van het belang van God en de waarde die men hecht aan een goed salaris, tot de inzet voor mensenrechten en het vertrouwen dat men in zijn medeburgers heeft. Omdat de betreffende variabelen vaak een andere schaal kennen, hebben we de antwoorden eerst gestandaardiseerd en vervolgens een totale score vastgesteld voor alle onderzochte landen. Een en ander heeft geleid tot een inmiddels bekend patroon, waarbij de hoogste scores optraden in Noordwest-Europese landen, terwijl men de laagste scores vooral aantreft in het zuiden en oosten van Europa.

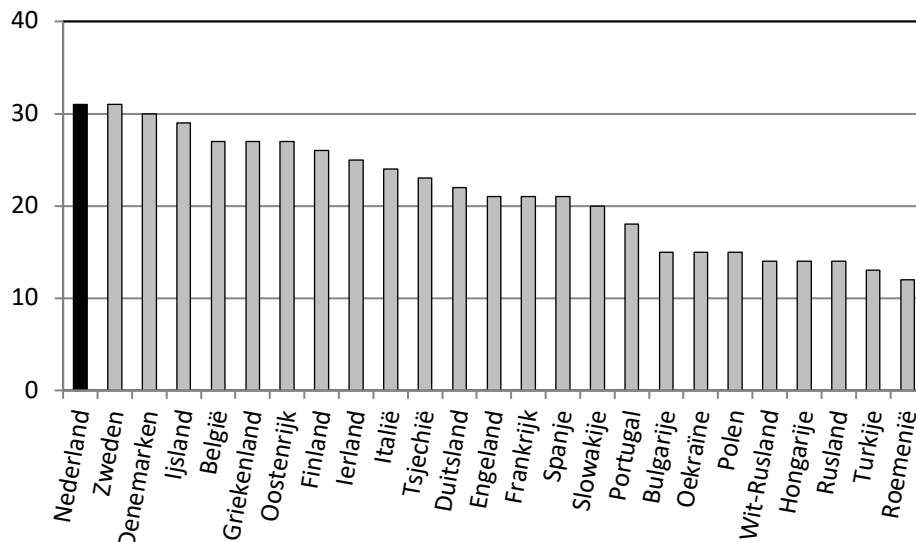
Figuur 6 geeft aan hoe deze scores zijn verdeeld. We zien dat Nederland de eerste plaats bezet, gevolgd door landen als Zweden en Denemarken. Een meer gedetailleerde analyse leert dat Nederland niet alleen de leiding heeft als het om de totale hoogte van nagestreefde waarden gaat, maar ook als het gaat om de diversiteit ervan. Op acht van de negen vormen van toewijding scoorde Nederland boven het Europese gemiddelde en in vijf van de negen gevallen was dat zelfs meer dan 200 procent. Er was maar één item waar Nederland relatief laag scoorde en dat betrof het belang dat we aan God toekennen. Dit

contrasteert sterk met landen aan de andere kant van de rangorde, zoals Hongarije, Turkije of Roemenië, waar hooguit één score boven het gemiddelde uitkwam.

Het geheel laat een driedelige conclusie toe. 1) Om te beginnen streven wij in vergelijking met andere landen een brede waaier aan idealen na. 2) Verder is de kracht van dat streven bij de

Figuur 6

Gemiddelde score over negen waarden die in de *European Values Study* uit 2008 aan de orde kwamen

meeste idealen twee keer zo groot als het Europese gemiddelde. 3) Ten slotte staat Nederland qua totale score bovenaan. Deze uitkomsten zouden eenvoudigweg ondenkbaar zijn als een hoge mate aan maatschappelijke mobiliteit inderdaad onze morele waarden zou hebben aangetast. We behoren immers op beide gebieden tot de Europese top. Kennelijk sluiten intensief maatschappelijk verkeer en het hooghouden van morele standaarden elkaar niet uit. Het zou zelfs kunnen zijn dat ze elkaar insluiten en wel in die zin dat een min of meer probleemloos verloop van het maatschappelijk verkeer juist individuen met een hoog moreel niveau vooronderstelt.

4. Onbehagen op collectief niveau

Toch verklaart dit niet waarom zoveel Nederlandse burgers bezorgd zijn. Velen zijn er diep van overtuigd dat het op moreel gebied steeds slechter met Nederland gaat en dat het gedrag van hun medeburgers steeds asociaal wordt. Hoe is dat te rijmen met de conclusie van zojuist dat individuele Nederlanders vaak hoge morele waarden koesteren en dat we in Europa op dat gebied zelfs een prominente plaats innemen? Hoewel ik daar nog geen sluitende verklaring voor heb gevonden, wil ik een vermoeden uitspreken dat enerzijds raakt aan mijn onderzoek naar de eigen dynamiek van morele waarden en anderzijds goed past bij de kenmerken van een vloeibare samenleving. Daarbij neem ik aan dat een moraal het beste functioneert als haar waarden collectief gedeeld worden, als ze voldoende stabiliteit bezit, een duidelijke structuur heeft en expliciet geformuleerd wordt. Bovendien zal ik aangeven waarom deze vereisten een probleem vormen in de moderne samenleving.

Om te beginnen is het van belang dat morele waarden *collectief gedeeld* worden. Dat is niet zo vreemd omdat moraliteit altijd te maken heeft met de moeilijke balans tussen individueel belang en groepsbelang. Waar geen menselijke gemeenschap is, hebben morele waarden weinig zin. Het is dus niet vreemd dat specifieke waarden als eerlijkheid, rechtvaardigheid of barmhartigheid altijd verwijzen naar het belang van anderen. Dat geldt zelfs voor liberale waarden als vrijheid, gelijkheid of zelfstandigheid. Zij kunnen alleen maar functioneren als ze gedragen en gerespecteerd worden door een grote meerderheid van de bevolking. Het hangt ook samen met het universalisme dat morele idealen eigen is. Neemt men dergelijke idealen serieus, dan kan men niet zeggen dat ze alleen gelden voor een beperkte groep, een bepaalde tijd of een specifieke plek. Het gaat bij waarden immers om iets waarvan we het gevoel hebben dat we ze in elke situatie moeten nastreven. En precies op dat punt vormt de vloeibare samenleving met haar tendens tot privatisering een probleem. Want als burgers het in stand houden van morele waarden opvatten als een particuliere zaak of ervoor terugschrikken om de normen die zijzelf aanleggen ook te hanteren bij anderen, komt de collectieve aard van moreel handelen onvoldoende tot zijn recht. Dan staat niet zozeer het individuele geweten onder druk, maar wel het idee dat we een morele gemeenschap vormen – iets wat gemakkelijk kan uitmonden in datgene wat Durkheim ‘anomie’ noemde en wat zich reeds aankondigt in het in Nederland breed levende onbehagen.

Verder is het van groot belang dat een verzameling waarden de nodige *stabiliteit bezit*. Het gaat meestal om kwaliteiten die een lange traditie kennen en waarvan de bruikbaarheid in het verleden reeds bewezen is. Het aanhangen van zulke waarden heeft uitsluitend zin als zich een spanning met de realiteit aandient. De functie van waarden is immers om de huidige situatie te beoordelen in het licht van eerder getoetste uitgangspunten of beginselen. Dat geldt zowel op het persoonlijk als het maatschappelijk niveau. Van waarden in het persoonlijk leven weten we dat, als ze eenmaal gevormd zijn in onze jeugd, een zekere taaierheid of onbuigzaamheid kennen. Op maatschappelijk niveau geldt dat waarden die bij eerdere generaties zijn ontstaan maar heel geleidelijk veranderen. Voor beide situaties geldt dat de juiste balans tussen innovatie en traditie niet gemakkelijk te vinden is.

Over het algemeen staan waarden aan de traditionele kant en remmen zij verandering of vernieuwing af. Ook op dat punt kan de vloeibare samenleving een probleem vormen, want doordat de nadruk hierin sterk ligt op innovatie, krijgen burgers als vanzelf het gevoel dat hun waarden ondermijnd worden. Het is daarom niet vreemd dat we vanaf de jaren negentig in Nederland de klacht horen dat onze morele opvattingen al te snel aan het veranderen zijn. Dat geldt a fortiori als de maatschappelijke bovenlaag het veranderen zelf als een morele deugd gaat zien. In dat geval is het weinig verbazend dat bepaalde burgers de hakken in het zand zetten en zich uit naam van hun morele traditie teweestellen tegen deze nieuwe imperatief.

Vervolgens lijkt het van belang dat het normatieve domein een *zekere structuur* vertoont. Dat komt omdat elke samenleving of cultuur een aantal heterogene waarden telt waarvan de combinatie vaak problemen geeft. De socioloog Shalom Schwartz heeft betoogd dat bepaalde waarden goed samengaan, terwijl andere elkaar juist tegenwerken. Hoewel het oplossen van dergelijke conflicten ook een taak voor individuen is, mogen we niet aannemen dat iedereen daar gemakkelijk in slaagt. Sterker nog: veel culturen hanteren een rangorde waarin sommige waarden vooropstaan, zodat het voor iedereen duidelijk is waar hij zich aan te houden heeft.

Bij ons vergelijkend onderzoek in Europa zagen we dat sommige landen daar behoorlijk ver in gaan. In Turkije prioriteert men twee vormen van toewijding, aan God en aan het vaderland, terwijl de overige zeven idealen er nauwelijks een rol spelen. In landen waar de burgers vier, vijf of nog meer idealen aanhangen, ontstaat gemakkelijk een diffuser beeld. Waar gaat het in die samenleving om?, kan men zich dan afvragen. Welke waarden zijn wezenlijk en welke doen er minder toe? Ook op dit punt lijkt onze vloeibare samenleving met

een probleem te worstelen. We zagen immers dat Nederlanders talrijke uiteenlopende waarden najagen. Het gevolg is dat er soms geen duidelijke hiërarchie bestaat en dat je eindeloos blijft debatteren over de vraag wat de morele prioriteiten moeten zijn. Dat roept heel wat onbehagen op, zoals de spanning tussen Artikel 1 en Artikel 7 uit onze grondwet illustreert.

Ten slotte is het van belang dat men over *voldoende woorden* en begrippen beschikt om een gesprek over dit soort moeilijkheden aan te gaan. Bij ons onderzoek naar *De Lage Landen en het hogere* moesten wij vaststellen dat de taal om in het openbaar te spreken over vragen van goed en kwaad momenteel ontbreekt. In vroeger tijden waren het vooral de christelijke kerken die deze taal aanreikten, zij het dat andere levensbeschouwelijke stromingen evenmin voor een morele stellingname terugschrokken. Een dergelijk vocabulaire wordt op dit moment gemist. Dat is niet alleen te wijten aan het feit dat Nederland in hoog tempo is gesecculariseerd, het komt ook omdat steeds meer politici een voorkeur aan de dag leggen voor economische en technocratische argumenten.

Hoe het ook zij, in de samenleving zelf levert dat problemen op. We spraken tijdens ons onderzoek regelmatig met burgers en professionals die er sterke morele beginselen op nahielden, maar zich schaamden op het moment dat dit onderwerp ter sprake kwam. Sommigen ontkenden zelfs dat ze geestelijke idealen nastreefden, terwijl hun handelen liet zien dat ze deze heel serieus namen. Dat lijkt me typisch een gevolg van de situatie die we hebben aangeduid als ‘vloeibare samenleving’. De paradox van die situatie is dat het intermenselijk verkeer bij alle individuen een hoge moraliteit veronderstelt, terwijl de taal waarin men die moraliteit kan uitdrukken door de overweldigende hoeveelheid wisselende contacten nagenoeg verpulverd is.

5. Conclusie

Een en ander kan een verklaring vormen voor het onbehagen dat ons publieke leven kenmerkt. De privatisering van morele waarden is even onvermijdelijk als onbevredigend. Ze lijkt onvermijdelijk omdat het maatschappelijke verkeer de afgelopen decennia zeer intensief is geworden. Als we denken aan de vele vormen van mobiliteit die het moderne Nederland kenmerken én aan de versnelling die er vanaf de jaren negentig haar beslag heeft gekregen, dan kan men zich nauwelijks voorstellen wat een collectief gedeelde, relatief stabiele, duidelijk gestructureerde en in het openbaar verwoorde moraliteit zou kunnen zijn. Zo beschouwd is het alleszins begrijpelijk dat het samenstel van religieuze, familiale, sociale en politieke waarden uit de tijd van de verzuiling in onbruik is geraakt. Even begrijpelijk is dat het inmiddels is vervangen door een pakket van neoliberale waarden waarbij individuele vrijheid en zelfstandigheid allesbepalend zijn.

In die zin is de privatisering van het morele domein hoogst functioneel. Een individuele, flexibele, diverse en nauwelijks onderbouwde vormgeving van onze waarden past probleemloos bij de massale mobiliteit die onze moderne samenleving kenmerkt. Helaas is een dergelijke vormgeving ten diepste onbevredigend, omdat het bij morele waarden gaat om collectieve, stabiele, gestructureerde en bewust gecultiveerde grootheden die alle mobiliteit voorzien van een kritisch tegenwicht. Daarom heeft Bauman met zijn theorie zowel gelijk als ongelijk. Het geval van Nederland toont aan dat een vloeibare samenleving niet altijd uitmondt in moreel verval. Maar de daarmee gegeven mobiliteit roept evengoed een vorm van moreel onbehagen op dat zich niet laat oplossen in de liberale orde.

Literatuur:

Bauman, Z. (2005), *Liquid Life*, Cambridge: Polity Press

Bauman, Z. (2006), *Liquid Fear*, Cambridge: Polity Press

Bauman, Z. (2012), *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press

Bauman, Z. (2012), *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement

Bovens, M. & A. Wille (2011), *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker

Brink, G. van den (2002), *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, Den Haag: Sdu Uitgevers

Brink, G. van den, red. (2012), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press

Brink, G. van den, red. (2016), *Moral Sentiments in Modern Society. A New Answer to Classical Questions*, Amsterdam: Amsterdam University Press

Brink, G. van den (2017), *Moderne liefdadigheid*, Den Haag: WRR

Durkheim, E. (2014), *Over moraliteit*, Amsterdam: Boom

Norris, P. & R. Inglehart (2004), *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press

Schwartz, S. (2012), *An overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture* 2(1) <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>

Smith, A. (2005/1790), *The Theory of Moral Sentiments*, S. Soares Metalibri

Tomassello, M. (2016), *A Natural History of Human Morality*, Cambridge: Harvard University Press

Bijlage 1

Vormen van mobiliteit in Nederland (kolom 1). Er is onderscheid gemaakt tussen een chronologische (kolom 2-3) en een comparatieve optiek (kolom 4-6).

	Chronologisch 1975-2015		Vergeleken met Europa		
	Gem.	Groei	EU Gem.	NL Gem.	NL Score
Bevolkingsdichtheid	453	111	135	503	373
Reisafstand per trein	791	118	14,6	21,3	146
Vliegtuigpassagiers	179	193	3,5	3,82	109
Ruimtelijke mobiliteit	100	143	100	209	209
Internationale handel	12	203	12	30,1	251
Aandeel deeltijdbanen	36	149	18	50	278
Aandeel flexibele banen	11	229	11	16,7	152
Economisch verkeer	100	194	100	227	227
Individualisering	30	123	29,9	36,7	123
Ongehuwd moederschap	21	213	40,4	46,6	115
Arbeidsdeelname vrouwen	46	133	65	70,8	109
Persoonlijke mobiliteit	100	159	100	116	116
Oplage van dagbladen	264	54	234	306	131
Telefoontoestellen	87	197	162	161	99
Gebruik van internet (a)	2	376	66	84	128
Berichtenverkeer	100	220	100	119	119
Deelname hoger onderwijs	29	168	64	63	98
Mate van ontkerkelijking	48	125	33	40	122
Tevreden democratie (b)	67	110	38	45	119
Mentale mobiliteit	100	147	100	113	113
Geneigd tot protesteren	47	118	27	29	106
Mate van participatie (b)	17	141	21	19	89
Politieke polarisatie	30	171	49	45	92
Politieke mobiliteit	100	138	100	96	96
Algehele mobiliteit	100	167	100	147	147

(a) betreft de periode 1985-2015

(b) betreft de periode 1975-2010